

*А.Зоткін,
кандидат соціологічних наук*

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТИЛІВ ЖИТТЯ ПРАВЛЯЧОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ

Вже саме формулювання тематики стилів життя еліти здатне викликати у читача дещо суперечливі почуття. Миттєва зацікавленість цією темою може водночас супроводжуватись прискіпливими запитаннями щодо можливостей повноцінного її дослідження. Дійсно, представники еліти (і передусім правлячої) та прояви їх життя (а найбільше – життя особистого) викликають інтерес не тільки у журналістів та науковців, а й у всього суспільства загалом. Зокрема, значна роль правлячих еліт у прийнятті життєво важливих для всього суспільства рішень та висока привабливість їх соціальних позицій визначають рівень інтересу до них соціуму. Те ж саме можна сказати про інші елітні групи (економічну, культурну, наукову тощо). В цій статті ми розглянемо деякі проблеми, що постають перед дослідниками стилів життя елітних груп. Аналіз теоретичних конструктів класиків елітології має надати підґрунтя для соціологічного дослідження стилів життя елітних груп на сучасних українських теренах.

Власне, громадяни як споживачі інформаційної продукції (і у далекому минулому, і у сучасному інформаційному суспільстві) звертають більшу увагу не на офіційне, публічне життя правлячої еліти, яке пов'язане із виконанням функцій управління та прийняття рішень. Здавалося б, саме ці складові життя верховних керівників політики, господарів підприємств мають бути у центрі громадської уваги, оскільки саме у цій площині, без перебільшення, вирішуються питання життя суспільства. Утім, громадянам перш за все “впадають в око” прояви приватного життя,

повсякденної поведінки, організації побуту, все те, що пов'язане із стилем життя представників елітних груп. Це цілком логічно та зрозуміло, оскільки престиж вищих стратифікаційних груп завжди приваблював увагу нижчих. Представники різноманітних елітних груп перебувають на “верхівці” соціальної піраміди (або на ключових позиціях соціальної мережі) і, таким чином, у сфері концентрованої уваги всього суспільства. Це, безперечно, має свій позитивний сенс, адже саме за таких умов в ідеалі найбільшого потенціалу набуває громадський контроль над представниками вищих верств соціуму.

Але пильне спостереження громадськості за життям VIP (віп/персон) породжує деякі проблеми у пізнанні їхнього стилю життя. По-перше, престиж високого статусу елітних груп перетворює її представників на найбільш недоступних, закритих персон. Їх “закритість” проявляється не тільки в тому, що у представників еліт дослідникові досить важко взяти глибинне інтерв'ю через їх зайнятість та звичність до публічності. Відчуваючи себе під постійним контролем, еліти намагаються зберегти своє приватне життя у “власному користуванні”. Тому вони дають інформацію про себе дозовано, обираючи найвигідніший ракурс власного “публічного портрета”. Відтак може розмиватись межа між автентичною та стилізованою поведінкою, оскільки для VIP характерна дещо штучна, театралізована публічна поведінка (стилізація під певні образи та зразки). Отож, ЗМІ демонструють громадськості лише ті прояви життя та поведінки VIP, які доступні кореспондентам. Але навіть найдосвідченіший журналіст разом з найвправнішим папарацці за всього бажання навряд чи зможуть розкрити усебічно життя хоча б одного представника елітної групи. Таким чином соціолог, що вивчає стиль життя еліти на вторинних джерелах, одразу приречений на певні обмеження інформаційної бази.

По-друге, закономірно, що у центрі уваги завжди опиняються найпомітніші події. Тому зрозуміла логіка добору

фактів з життя еліти: як правило, висвітлюються найбільш нетипові, незвичні (а часом просто епатажні) для масового сприйняття події, які набувають актуальності лише через свій контраст на тлі узвичаєного буття. Пересічні, типові елементи не викликають великої зацікавленості, тому залишаються невисвітленими. Крім того, деякі ЗМІ, перебуваючи у перманентній гонитві за “сенсаціями”, можуть нехтувати принципами об’єктивності та надавати прикрашену або навіть зовсім неправдиву інформацію. Це перетворює життя елітних груп в очах громадськості на своєрідний “театр”, де заради задоволення “глядачів” презентують лише найкращі “вистави”. Тому дослідник з величезного обсягу інформації щодо об’єкта свого вивчення може використати лише незначну частину даних. І навіть за таких умов він має виявляти високу критичність, обережність та вибірковість щодо матеріалів дослідження. Інакше “ризикуює перейти з категорії вчених до категорії підсудних” [1, с. 27].

По-третє, стиль життя елітних груп у висвітленні ЗМІ та масовому сприйнятті зазвичай набуває певного емоційного забарвлення. Досліднику вкрай важко утриматися від впливу загального емоційного тла. До слова, це, на наш погляд, є надзвичайно важливий момент самого наукового дослідження, яке має бути безпристрасним та безоцінковим.

По-четверте, на тлі спостереження за проявами яскравого життя поважних VIP, яке перетворюється на перманентну “мільну оперу” для громадськості, споживач інформації (а таким може бути і вчений) може втрачати здатність критичного аналізу та безсторонньої оцінки основної діяльності того чи іншого діяча або цілої групи. Більшість регіональної спільноти може знати, де знаходиться маєток керівника облдержадміністрації, і лише одиниці цікавляться кількістю відсотків акцій підприємств регіону, якими володіє та сама посадова особа, та інтенсивністю державних замовлень з бюджету області, наданих тим

самим підприємствам. Отже, на тлі ефектних вчинків можуть втрачатися події соціально важливі.

Проблематика стилю життя елітних груп досі в Україні не розроблялася. Вона не має чітких методологічних орієнтирів та концептуальних розробок, окрім загально-теоретичних положень, що були викладені в колективній праці співробітників Інституту філософії АН УРСР, що вийшла друком у 1982 р. [2]. Тому на даному етапі дослідження стилів життя еліти матиме характер лише соціологічної розвідки та окреслення найбільш характерних рис досліджуваного об'єкта. Тим більш важливим є визначення основних теоретичних орієнтирів проблеми.

Літератури (як наукової, так і публіцистичної) з цієї проблематики небагато. Американський соціолог Т.Веблен [3] та французькі дослідники М.Пінсон, М.Пінсон-Шарло та Е.Мансіон-Ріго [4] у своїх роботах, присвячених аналізу системи розподілу суспільного престижу в Америці та Франції, цікавилися переважно психологією прагнення до задоволення марнославства та реалізацією її настанов. Неувага Т.Веблена до соціального значення багатьох з описаних ним фактів критикувалася, зокрема, Ч.Р.Міллсом, який приділив цьому питанню набагато більше уваги у роботі “Владна еліта”.

Американський елітолог зробив важливий висновок про взаємозв'язок між ступенем володіння соціально вагомими благами та способом життя [5, с. 31]. Відповідно до визначення М.Шульгою стилю життя як засобу реалізації особистістю соціальних можливостей [2, с. 63] (у статті ми будемо використовувати це визначення як основне), можна провести аналогічний зв'язок із стилем життя правлячої еліти, але вже із доданням фактора вільного вибору суб'єкта. Міллс доходить висновку, що всі прояви життя еліти – житло, одяг, спілкування з представниками різних верств, манера поведінки тощо – “регулюється твердими правилами, тонким відчуттям того, що личить робити і що не личить робити” [5, с. 97]. Це зауваження засвідчує

більше формування стилю життя еліти. Але як набувається ця єдність стилю? Хто або що виробляє єдину систему цінностей, правил та норм? І чи не є ця уніфікація та регламентація логічним результатом сукупності моделей поведінки індивідів, об'єднаних спільними інтересами?

Надавши детальний опис проявів життя “чотирьохсот родин” (до цієї категорії входили вищі прошарки всіх великих міст Сполучених Штатів і передусім їх східної частини), Мілс констатував уніфікацію стилю життя представників вищих класів усіх великих міст США [5, с. 101]. Велике значення у формуванні цього стилю має система виховання, освіти та соціалізації, яка формує людину на все життя. Діти з “чотирьохсот родин” мали один й той самий регламент виховання: приватна денна школа – пансіон – коледж (серед яких найбільше значення мають коледжі *League Ivy* (Ліги Плюща) – Принстонський, Гарвардський, Йельський). Усі ці етапи є соціальними фільтрами, що відділяють дітей еліти від студентів з неелітних верств. Бо просто вступити до коледжу Ліги Плюща – це замало. Потрібно послідовно пройти всі етапи аристократичної підготовки (закінчити приватну школу та пансіон), що, врешті-решт, і визначає, в якому з “двох Гарвардів” навчатиметься студент. Під “справжнім Гарвардом” в елітних верствах США розуміється не стільки диплом про закінчення цього коледжу, скільки участь молоді людини в одному з студентських товариств, де триває процес формування системи внутрішньоелітних зв'язків, розпочатих ще у школі (“той, хто має друзів у Гарварді, мав їх ще у школі”). Це стає своєрідною перепусткою у “вищий світ”, дає підстави стати “своїм” у елітних колах. Показниками можуть слугувати кількісні дані, наведені Мілсом: дипломовані випускники коледжів Ліги Плюща стабільно становлять приблизно чверть всієї дипломованої владної еліти, а разом з випускниками не менш престижних Дортсмутського та Армчестерського коледжів – понад третину.

Саме у межах внутрішньоелітних зв'язків здійснюються шлюби, як правило, між представниками однієї верстви. На всіх етапах майбутнім представникам еліти прищеплюється певна система внутрішніх цінностей (сприйняття себе та інших) та форма їх зовнішнього відображення (манера поводитися, говорити). Всі ці заклади виховання та освіти виконують функції добору та спеціальної підготовки нових членів соціальної верхівки американського суспільства, а також стають чинником, що сприяє уніфікації та формуванню єдності вищих класів, “однорідного складу та класової самосвідомості” [5, с. 107].

Така система виховання майбутньої правлячої еліти (і формування у неї відповідного способу життя) була, вірогідно, запозичена американцями в Англії. У престижних коледжах (public school) в Ітоні, Вінчестері, Регбі, Харроу існує досить жорстка система гартування тіла, характеру та манер нащадків Британської імперії, де їм у спартанських умовах прищеплюється відчуття субординації, витримки та “жорсткої верхньої губи” (аристократичної стриманості у прояві емоцій). У популярному нарисі “Коріння дуба” В.Овчинников зазначає, що для англійських батьків найбільше значення у освіті мають вплив школи на характер та манеру поведінки і вимова їхньої дитини, а також мережа шкільних зв'язків (“старі шкільні краватки”) [6, с. 380–383]. Показником ефективності цієї системи виховання еліти слугує такий: 18 прем'єр-міністрів Великої Британії були випускниками Ітонського коледжу. Завершується процес соціалізації британської еліти на “фабриках джентльменів” в Оксфорді та Кембриджі, студенти яких становлять лише 4% загальної кількості студентів Великої Британії (цікаво, що кількість учнів названих престижних коледжів теж становить 4% від 11 млн учнів усіх англійських шкіл. Узагалі цей показник може свідчити про загальну частку еліти в суспільстві). Саме тут остаточно закріплюються моделі світосприйняття, способу життя, манер поведінки англійської аристократії. Але основна увага приділяється дискусійним клубам, де студен-

там прищеплюються навички професійних політичних діячів.

В Америці на відміну від традиційного англійського суспільства роль останнього етапу соціалізації представників вищого класу виконують закриті світські “клуби джентльменів”, де закріплюється система внутрішньоелітних взаємозв’язків та підтримка цінностей елітного середовища. Вони виконують роль не стільки розважальних закладів, скільки важливих ділових центрів, які завдяки “закулісній” формі контактів сприяють єднанню вищих кіл різних міст США, негласній координації їх діяльності. Джентльмен, як правило, є членом кількох аристократичних клубів одночасно. На наш погляд, тут відображена міллівська “ядерно-периферійна” модель владної еліти, представники якої вільно пересуваються з одних інститутів в інші, поєднуючи в такий спосіб управління різних інститутів та різні “гілки” вищих верств суспільства.

У клубах сконцентровані цінності, що конституують аристократію: “старовинний родовід, пристойні шлюб та дім, ортодоксальна церква, поважні навчальні заклади та чільне становище у суспільстві” [5, с. 101]. “Джентльменські клуби” завершують процес формування маси елітного середовища з функціонально однорідних елементів, які володіють спільними цінностями та інтересами, навичками можновладців та життєвими прагненнями, одноманітними зовнішністю та біографічними даними.

Причому усі заклади соціалізації та спілкування еліти – від приватної школи до “клубу джентльменів” або курортів – є надзвичайно закритими від зовнішнього неелітного середовища непомітними, але важкими для подолання бар’єрами не тому, що всі представники вищих верств є снобами. Мілс убачає причини цієї “закритості” еліти в необхідності формування певного типу характеру її членів та системи особистих взаємозв’язків між ними. Погоджуючись з цією думкою, хотілося б додати ще один чинник: раціоналістичне бажання захисту елітних позицій

та всього, що із ними пов'язано, від неелітних верств суспільства. На наш погляд, ця недосяжність еліти, що ззовні виглядає сильною її стороною, є її великою слабкістю. Закриваючись від суспільства, еліта інституціоналізується, що згодом призводить до її деградації та підвищує вірогідність її зміни контрелітними групами. Еліта є заручницею цієї – об'єктивної для неї – закономірності її інституціоналізації [7].

Це має прояв і у формах життєдіяльності еліти. Так, маючи більші можливості розпоряджатися дефіцитними соціальними благами, представники еліти реалізують свої соціальні можливості та мають при цьому значно ширший діапазон вільного вибору, що і визначає їх стиль життя. Але прагнення захисту своїх позицій від неофітів та подальша інституціоналізація призводять до регламентації та уніфікації проявів життя представників вищих верств. Еліта стає заручницею і свого стилю життя, який відмежовує її від неелітних верств. А згодом він перетворюється на систему внутрішньогрупових правил та норм та стає способом життя, відхилення від якого карається санкціями. Так, представник еліти, виходячи за “межі дозволеного” та обираючи недостатньо престижну – для підкреслення його групової належності – форму своєї життєдіяльності (непрестижні професію, навчальний заклад, шлюб, ресторан тощо), вже ризикує наразитися на непорозуміння, відчуження від свого середовища. Тобто вже інституціоналізована правляча еліта має набагато менший діапазон вибору у своїй життєдіяльності, ніж це уявляється споживачам інформаційної продукції, що перманентно спостерігають за життям політичного бомонду.

Але це характерно для усталених суспільств, де еліта хоча б протягом кількох поколінь інституціоналізувалася. У суспільствах, де ці процеси нещодавно розпочались або ще тривають, все набагато складніше. Правляча еліта ще не встигла остаточно стабілізуватися у своєму персональному складі, де ще багато представників інших верств

суспільства зі своїми цінностями та манерами поведінки. Відбуваються інтенсивні процеси культурного, ціннісного взаємовпливу між різними складовими еліти. Її загал ще перебуває у пошуку оптимальних моделей цінностей та їх зовнішнього прояву. Процеси регламентації та уніфікації форм життєдіяльності ще не досягли рівня інституціоналізованих норм, непохитних традицій.

Саме у таких умовах можна найбільш ефективно досліджувати стиль життя представників правлячої еліти, які ще багато в чому щиро і безпосередньо (бо ще немає установлених стандартів та санкцій за їх порушення) зберігають відбитки, рудименти норм того середовища, з якого вони потрапили до елітних лав. Політики з регіонів, ставши представниками еліти загальнодержавної, ще зберігають культурні моделі своїх регіонів, яких згодом поступово позбавляються.

Важливою є проблема визначення чинників впливу на представників еліти та стиль її життя не тільки з боку її безпосереднього соціального середовища, а й ззовні. Еліта як інноваційне ядро будь-якого суспільства завжди має превентивний доступ до мережі міжнародних відносин та, відповідно, до найновіших світових стандартів. Вона сприймає їх першою та сприяє впровадженню у своє суспільство. Водночас може сприяти й поширенню норм та зразків свого суспільства у світі (залежно від рівня розвитку суспільства та й значною мірою стану самої еліти).

Не менш цікавим є питання, як впливають на стилі життя правлячої еліти її взаємозв'язки з неелітними верствами. По-перше, будь-яка еліта є продуктом не тільки свого соціального середовища, а й усього суспільства загалом. Еліта, безумовно, несе первинні норми, настанови, традиції свого суспільства на ментальному, історико-генетичному рівні. Вони у сукупності з соціально-економічним устроєм суспільства здійснюють чималий вплив на спосіб та стиль життя еліти, яка, здавалося б, тримає велику дистанцію з неелітними верствами. Так, російське дворян-

ство XIX ст., розмовляючи між собою на балах та в салонах виключно французькою мовою, не відмовляло собі у користуванні традиційними елементами побуту простолюдинів (ярмарок, чаювання, баня тощо). По-друге, під час значних соціальних потрясінь (революція, зміна правлячої еліти та принципів її селекції) відбувається змішування різних ціннісних систем. Елітні позиції можуть посісти представники неелітних верств, але у своєму способі та стилі життя вони відтворюватимуть не тільки власні ціннісні настанови, а й елементи норм поведінки своїх попередників, котрі сприймалися як правлячий клас. Так, Англійська буржуазна революція не змогла викорінити повсякденного звертання “sir”, а всі соціальні потрясіння у Російській імперії та СРСР не змогли викорінити чиновницьке хабарництво.

Крім того, елітні групи справляють чималий вплив на коригування стилів життя неелітних верств. У цьому найкраще проявляється її референтність, оскільки вона своїми привабливими соціальними позиціями та престижем мимоволі створює зразки відтворення життєдіяльності. Еліта володіє атрибутами престижу, запроваджує моду на споживання, створює моделі поведінки та навіть мовлення (жаргон, використання іноземних слів тощо). Ці зразки багато у чому залишаються недосяжними для неелітних груп, але своєю привабливістю вони завдають додаткових стимулів для населення “жити як біла людина”, хоча б іноді бути причетним до елітних стандартів, хоча б короткотерміново скористатися атрибутами еліти. Таким чином, престиж вищих верств перетворює їх на позитивну еталонну групу для багатьох представників неелітних верств.

Особливого поширення ці тенденції досягли в сучасних демократичних суспільствах, що може пояснюватись відсутністю жорстких формальних станових кордонів, зростанням економічних свобод та певним зменшенням дистанції між елітними та неелітними верствами. Як і VIP, сучасний середній клас у багатьох розвинених суспільствах

може дозволити собі пристойне житло, добре проводити відпочинок та дозвілля, користуватися дорогими автомобілями, комп'ютерами, телефонами, побутовою технікою, купувати якісний одяг та їжу, що раніше було доступно лише для соціальної верхівки. Хоча дистанція зменшилася, але не зникла, а тільки набула більш розмитих, нечітких форм.

Стиль життя еліти ніколи остаточно не змішується зі стилями життя неелітних груп. Еліта завжди йде на крок попереду всього суспільства. Найбільше це проявляється у механізмах моди [8, с. 83–95]. Мода виконує функції зовнішнього прояву класового відособлення. А процес розвитку моди перетворюється на одвічну гонку: еталонні групи (еліти) йдуть попереду мас, а маси прагнуть їх наздогнати. В цьому і полягає одночасне поєднання елітизму і демократизму в капіталістичному виробництві. Але головна першість еліти, з нашої точки зору, полягає у ефективному використанні інформаційних технологій для збереження та примноження своєї влади (політичної, економічної, культурно-інформаційної тощо), що є для неї свого роду стилем життя. Саме ефективне володіння інформацією, активне життя у інформаційному середовищі допомагає еліті “володіти світом” і зберігати своє становище у будь-якому суспільстві.

Видається логічною думка Є. Головахи про трансформацію станів, але не остаточно їх зникнення [9]. Причому основна причина сучасного існування станів убачається саме в науково-технічному прогресі й розвитку революційних технологій, що принципово змінює спосіб життя людей. Доступ до цих технологій (а отже, й інформації) означає належність індивіда до того чи іншого стану.

Отже, доходимо висновку, що дослідник стилів життя елітних груп має чимало проблем пошуку та інтерпретації отриманої інформації. В сучасних українських реаліях є досить зручні умови дослідження вищих верств та їх стилів життя, оскільки еліти ще перебувають у процесі свого фор-

мування. Однак і в таких умовах доступ до представників еліти досить обмежений. Тому найбільш інформативним джерелом для соціолога можуть слугувати засоби масової інформації, повідомлення яких слід ретельно перевіряти та фільтрувати. Теоретичні конструкти класиків елітології та сучасних вітчизняних соціологів мають слугувати вивченню моделей стилів життя українських правлячих еліт, їх порівняльному аналізу та виокремлення специфічних рис.

Література

1. *Шульга М.* Етапи становлення політичної еліти в Україні в роки незалежності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 24–37.
2. *Стиль жизни личности. Теоретические и методологические проблемы.* – К., 1982.
3. *Верлен Т.* Теория праздного класса. – М., 1984.
4. <http://ecsocman.edu.ru/db/search.html?words=%F1%F2%E8%EB%FC+%E6%E8%E7%ED%E8+%FD%EB%E8%F2%FB&x=14&y=5>.
5. *Миллс Р.* Властвующая элита. – М., 1959.
6. *Овчинников В.* Сакура и дуб: Ветка сакуры. Корни дуба. – М., 2006.
7. *Зоткін А.* Механізми відтворення та добору владних еліт // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 8. – К., 2005. – С. 202–218.
8. *Ильин В.И.* Поведение потребителей. – Сыктывкар, 1998.
9. *Головаха Е.* Неосословное общество XXI столетия // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства. – К., 2002. – С. 42–48.